

**AV URBE CONDITA:
УРБАНІСТИЧНИЙ ПРОСТІР
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В
ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ -
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

Матеріали Міжнародної науково-
практичної конференції, присвяченої
250-й річниці м.Запоріжжя

Збірник складається з матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя (до 1921 р. – м. Олександрівськ). Пропоновані статті і тези, великою мірою, підбивають підсумки запорізьких історико-урбаністичних студій за останні 25 років. У широкій порівняльній ретроспективі (Бердянськ, Едмонтон, Катеринослав, Кременчук, Львів, Марганець, Одеса, Харків) розкривається актуальний стан розв'язання комплексної наукової проблеми заснування і становлення м. Запоріжжя.

ЗАПОРІЗЬКИЙ
ОБЛАСНИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ
МУЗЕЙ

UNIVERSITY OF ALBERTA
CANADIAN INSTITUTE
OF UKRAINIAN STUDIES
Contemporary Ukraine Studies Program

Research Institute of
Urban History

CityFace

Запорізька міська рада

Запорізьке наукове товариство ім. Якова Новицького

Запорізький обласний краєзнавчий музей

Програма дослідження сучасної України Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті

Науково-дослідний інститут історичної урбаністики

Науковий проект «Cityface: практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу»

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя

АВ URBE CON- DITA:

УРБАНІСТИЧНИЙ
ПРОСТІР
ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ
В ОСТАННІЙ
ТРЕТИНІ ХVІІІ -
ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

м. Запоріжжя,
2020

УДК (06)94(477.64)“177/195”

А 12

Видання здійснено в рамках Програми охорони пам'яток історії та культури у м. Запоріжжя на 2018–2022 роки

Редакційна колегія:

Мільчев В.І., д.і.н., професор;

Білівненко С.М., к.і.н., голова правління Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького;

Бойко П.А., к.і.н., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського;

Кравчук П.П., головний спеціаліст з історико-культурного надбання департаменту культури і туризму Запорізької міської ради.

А 12 *Ab urbe condita* : Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст. : збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя. Запоріжжя : АА Тандем, 2020. 288 с. іл.

ISBN 978-966-488-223-8

Збірник складається з матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя (до 1921 р. – м. Олександрівськ). Пропоновані статті і тези, великою мірою, підбивають підсумки запорізьких історико-урбаністичних студій за останні 25 років. У широкій порівняльній ретроспективі (Бердянськ, Едмонтон, Катеринослав, Кременчук, Львів, Марганець, Одеса, Харків) розкривається актуальний стан розв'язання комплексної наукової проблеми заснування і становлення м. Запоріжжя.

УДК (06)94(477.64)“177/195”

ISBN 978-966-488-223-8

© Автори, 2020

© ПП «АА Тандем», 2020

ЗМІСТ

Буряк В. Місто невпинного розвитку	6
Білівненко С. Тит Лівій та міста Степової України	8
Кравчук П. Яка історія потрібна місту? Про можливість єдності в національному історіописанні	16
 1. МІСТО: ІСТОРІЯ ТА АРХІТЕКТУРА	
Мільчев В. Запорозький чинник в історії Олександрівської фортеці (1770/80-ті рр.)	22
Чайка О. Уездный город Александровск: история становления (1780–1865 гг.)	43
Харлан О. Запорозька спадщина в урбаністичному просторі Олександрівська: до питання вивчення архітектурно-містобудівних особливостей і локалізації місцезнаходження унікальних додекагонових православних храмів в м. Запоріжжя	56
Грибовський В. Поняття «історія міста» й «історія території міста» та їх застосування на прикладі дослідження минулого м. Марганець Дніпропетровської області	62
Федак А. Дуальність образу міста: міська спільнота та міський простір	68
Кузьмич В., Петровська Ю. Видові точки в еволюційному процесі формування історичних поселень	74
Соколовська Г., Стьопін А. Особливості архітектури Одеси як європейського міста	79
Рачков Є. Технології баз даних у дослідженнях міської історії	93

2. ПАМ'ЯТЬ І ТРАДИЦІЯ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Журба О., Литвинова Т. Формування історичної культури Катеринослава / Дніпропетровська / Дніпра та становлення міського інтелектуального ландшафту	100
Білівненко С. Фактори міського континуїтету в датуванні історії міста Запоріжжя	116
Шиханов Р. Датування заснування та практика святкування дня народження м. Запоріжжя	126
Панкєєв О. До питання порівняльних історичних урбаністичних студій: Запоріжжя та Едмонтон	139
Тубольцев О. Перші результати археологічних досліджень Олександрівської фортеці	142
Харлан О. Військово-стратегічний комплекс укріплень XVIII століття на теренах м. Олександрівськ в структурі сучасного м. Запоріжжя у світлі досліджень 2003–2019 рр.	147
Вирський Д. Сюжет про Кременчук 1764–1796 рр. як історичний досвід України	156
Лініков В. Про дату заснування м. Запоріжжя в історичному та політичному контекстах	160
Константинова В. Дослідження міської історії Південної України науково-дослідним Інститутом історичної урбаністики	167
Посохов С. Проблеми визначення «місцевих героїв» (на матеріалах харківських путівників другої половини XIX – початку XX ст.)	171
Павленко С. Музей історії Дніпра: проекти та реалізація	175
Солодова В. Музей «Стара Одеса» (1923–1938 рр.) і його роль у вивченні і збереженні архітектурної спадщини Причорномор'я	181
Щур Ю. Простір та події доби української революції в Олександрівську (Запоріжжі) на сторінках тогочасних місцевих та загальноукраїнських засобів масової інформації	185

3. НА ХВИЛЯХ СОЦІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Бойко П. Формування населення Олександрівська в останній третині XVIII – на початку XIX ст.	192
Посунько О. Судові установи Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: проблеми організації та облаштування	214
Головко Ю. Митниця і карантин Олександрівської фортеці	220
Лиман І. Консули і громада: «грецька» історія портового міста Бердянськ	228
Козиряцька С. Розвиток інфраструктури м. Олександрівськ в кінці XIX – на початку XX ст.	232
Боженко А. Гра у «модерне-немодерне»: Харків кінця XIX – початку XX ст. у сприйнятті його мешканців та відвідувачів	248
Кравчук П. Типологія комерційної нерухомості та нові стандарти міського життя: Олександрівськ на початку XX ст.	258
Аванесян Д. Публікації «Екатеринославских губернских ведомостей» про Катеринослав: жанр та проблематика	264
Покляцький С. Міський спосіб життя в містах України: географічний погляд	278

Історія локалізації місця розташування Олександрівської фортеці на теренах сучасного міста продовжується вже понад 40 років і й досі не втрачає сенсу, оскільки військово-стратегічний комплекс фортифікаційних укріплень XVIII ст. в структурі лівобережної частини міста Запоріжжя відігравав доволі важливе значення становлення міського поселення протягом століття. З точки зору історико-архітектурних, містобудівних, археологічних досліджень території комплексу фортець – це одне з головних питань в контексті проведення пам'яткоохоронних заходів на теренах історичного населеного місця, яким є Запоріжжя. Ландшафт території міста, його околиці, розпланування є унікальними і потребують усестороннього вивчення. Важливим завданням є локалізація численних запорізьких зимівників, які тут існували до будівництва фортець. Дуже важливо вивчати терени передмістя Карантинка, в якому відокремлено мешкали певний час запорозькі козаки [1, 135], що залишили по собі значний культурний вклад у формування місцевого середовища, з відповідним побутом, унікальними культовими об'єктами і характерними житловими комплексами на довгі роки.

Для того, щоб виявити найдавніші осередки перебування давніх поселень методами загальноприйнятої методології історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень, слід поступово збирати всі доступні матеріали по відомих історичних етапах та основних структурних елементах (слободи, укріплення, зимівники, історичний центр міста та інші).

Для виявлення ступеню збереженості розпланування історичного населеного місця слід використовувати методику історико-архітектурної оцінки розпланування (головним для визначення цінності є хронологічний критерій, допоміжними – композиційний та ландшафтний). На основі ретроспективно-географічного аналізу архівних і бібліографічних літературних та картографічних джерел XVIII–XX ст., натурних обстежень

поетапно слід відстежувати передумови розвитку містобудівної системи міста Запоріжжя та оточуючих ландшафтів річкової долини Дніпра.

Опрацювання работ попередників і аналіз історичної картографії дозволили нам проаналізувати результати досліджень попередників і доповнити картину різночасових містобудівних процесів досліджуваної території міста, динаміки розвитку планування Запоріжжя. Після з'ясування виявлених закономірностей становлення і розвитку планувальної структури Олександрівська, визначення характеру і основних особливостей подальшого розвитку Запоріжжя, отримані результати і висновки можуть використовуватися під час роботи над історико-архітектурним опорним планом міста і проектах зон охорони пам'яток, визначенні меж і режимів використання території історичного ареалу міста.

З архівних джерел відомо про існування кількох укріплень на теренах лівобережної частини Запоріжжя різних періодів. До сьогодні дослідники з'ясовують їх місце розташування, кількість, час виникнення і вірогідність існування. В даній роботі нас цікавить ділянка розташування залишків останнього етапу фортифікаційних робіт на теренах майбутнього міста, а саме 1771-1775 рр., коли відбувалося будівництво укріплення на березі р. Суха Московка.

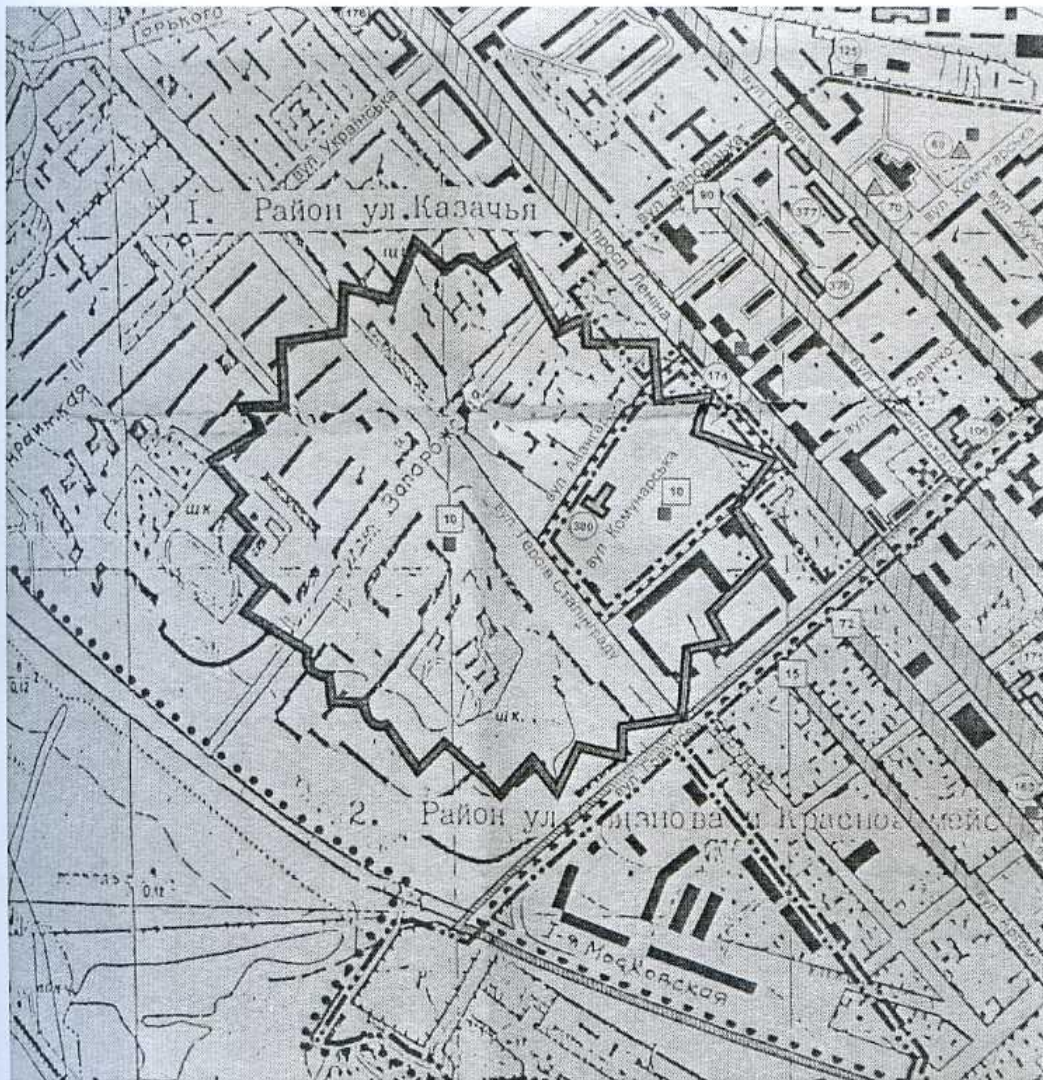
За відомими архівними матеріалами проектом передбачалося зведення капонірного, зіркоподібного у плані полігону площею близько 50 десятин. Три боки фортеці посилювалися по середині бастіонами, а четверта звернена до Дніпра горн-верком з равеліном. Передбачались також рів з ескарпами, плацдарми у прикритому шляху і гласис. Фортеця, що отримала потужне озброєння, мала внутрішню територію площею 12 десятин, що відводилася під забудову. Відомо, що фрагментарно залишки фортечних укріплень простежувалися до 1970-х рр.

Після будівництва багатоквартирних житлових поверхів на теренах колишньої фортеці було змінено

міський ландшафт і середовище. Про проведення археологічних або історико-містобудівних досліджень перед будівництвом нових житлових мікрорайонів поки інформації не виявлено, хоча зацікавленість окремими ділянками підтверджена появою в Списку пам'яток археології, історії, культури Запорізької області місцевого значення на 1970 р. об'єкта «Сквер міський, XVIII ст.» з уточнюючою характеристикою «земляні вали і рови» [2]. Територія скверу знаходилася в межах Жовтневого р-ну між Соборним проспектом і вул. Поштовою в районі Малого Базару. Саме на цю ділянку в 1977 р. було розроблено облікову документацію [3].

Короткий містобудівний аналіз розвитку та особливостей планувальної структури колишнього Олександрівська за виявленими архівними картографічними джерелами було опубліковано в відомих роботах мистецтвознавця В.І.Тимофієнко [1, 52; 4, 156, 167, 219-220, 255]. Дослідник вперше підкреслив помітну роль в структурі і панорамах міста фортифікаційних укріплень XVIII ст. впродовж XIX ст. Завдяки його розвідкам стало відомо низку картографій різних періодів будівництва фортець в Олександрівську.

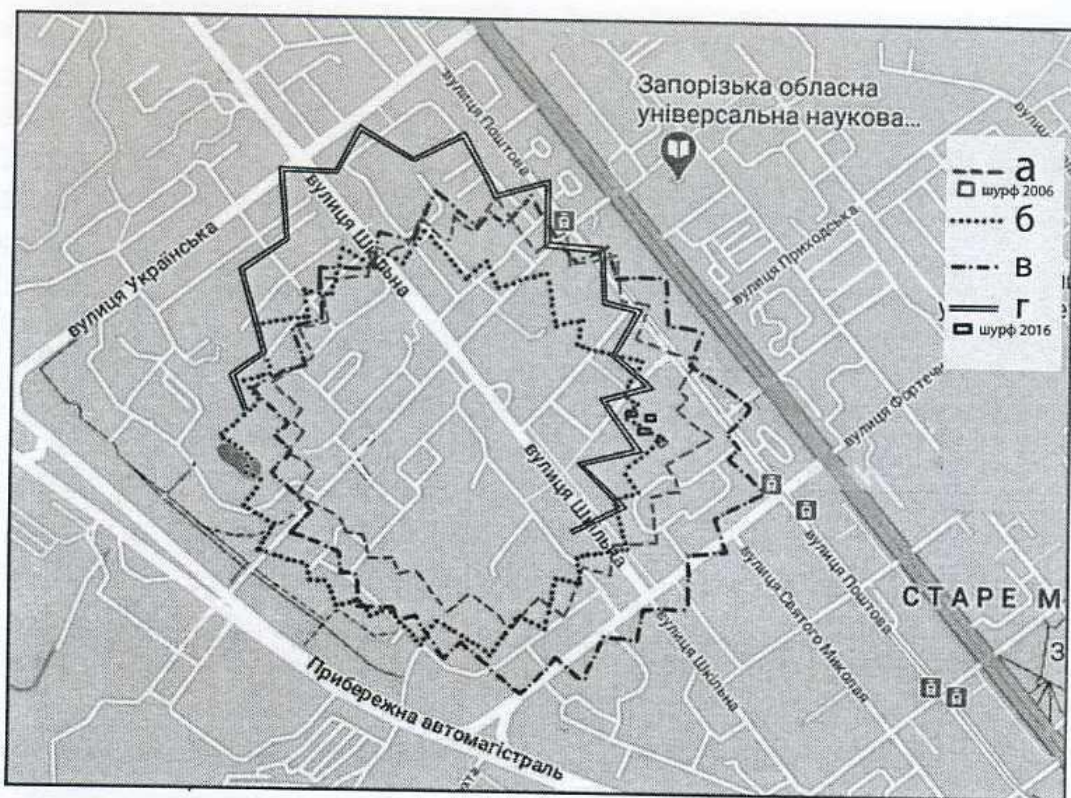
Вперше локалізацією плями забудови Олександрівської фортеці в структурі сучасного міста займалися відомі київські науковці М.П. Андрущенко і В.О. Ленченко у складі авторського колективу НДІТІАМ (2003 р.) під час розробки науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план та зони охорони культурної спадщини м. Запоріжжя» (фрагмент аркушу № 10 на мал. 1) [5]. Простір кількох кварталів обмежений пр. Соборним, вул. Українська, Фортчна і Прибережна автомагістраль позначений на «Плані території з культурною спадщиною. Межі історичних ареалів та зон охорони пам'яток. М 1:5000» як «Місце та обриси Олександрівської фортеці 1771-1775 рр.» з того часу став об'єктом численних пошуків дослідників.

Мал. 1. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану м. Запоріжжя (НДІТІАМ, 2003 р., ГАП Андрущенко М.П.).

В 2006 р. після проведення шурфування по вул. Поштової співробітником КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР А.Г. Плешивенко і виявлення залишків «валу» було запропоновано локалізацію фортеці (мал. 2, а).

В 2011 р. локалізацію Олександрівської фортеці було виконано авторським колективом київського інституту НДІ пам'яткоохоронних досліджень під час роботи

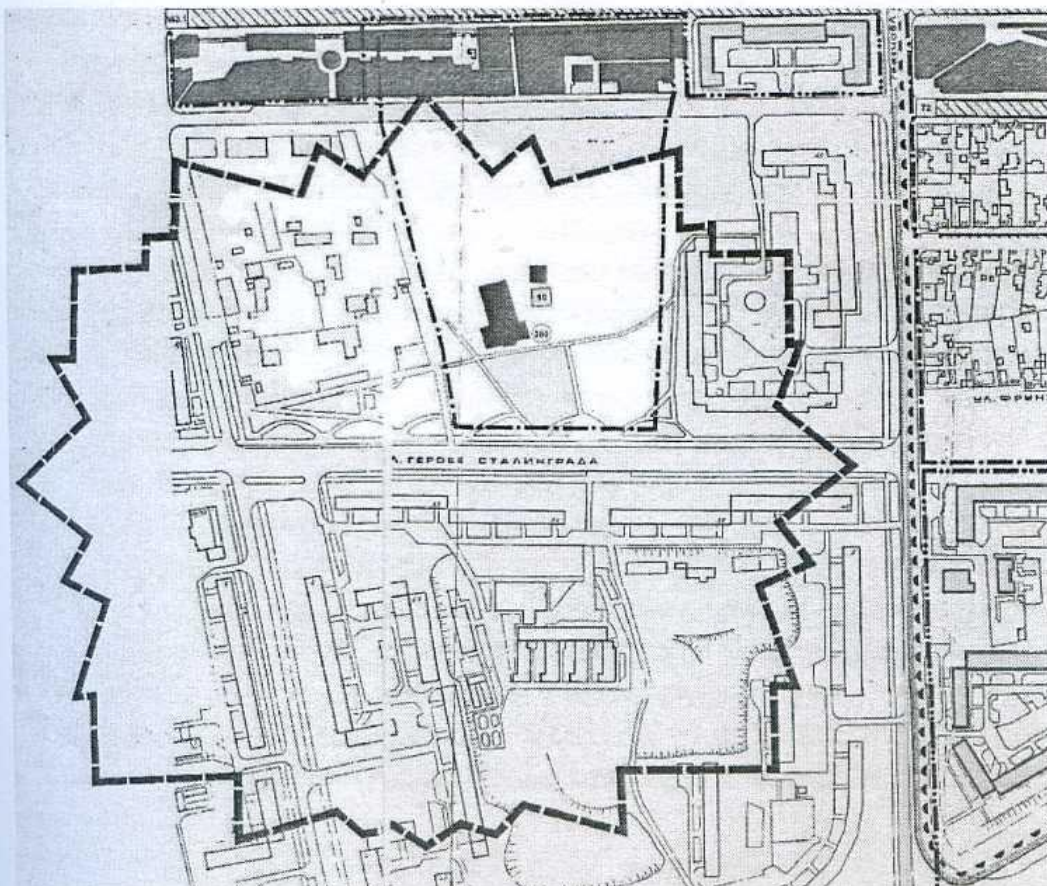

Мал. 2. Варіанти локалізації Олександрівської фортеці 1771-1775 рр. за матеріалами 2006-2016 рр.: а. – за А.Г. Плешивенко (2006 р.), б. – за К.М. Бондар (2016 р.), в – за А.В. Макідоновим (2016 р.), г. – за О.В. Тубольцевим (2016 р.).

над науково-проектною документацією з визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя (науковий керівник О.В Харлан). На аркуші № 1 «Ареал № 1. Старий Олександрівськ» було представлено обрис (фрагмент креслення ареалу № 1 на мал. 3) Олександрівської фортеці [6].

Вже у 2015-2016 рр., запорізькі дослідники КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР (тоді кер. О.В. Тубольцев) продовжили шурфування та нагляд за котлованом під час оновлення будівництва на вул. Поштовій. Для локалізації території фортеці було проведено георадарні дослідження, за результатами яких було складено локалізацію укріплення к.ф.н. К.М. Бондар (2016 р.) з корпорації «Науковий

парк Київський університет ім. Т.Г.Шевченка» (мал. 2, б). В 2016 р. варіанти локалізацій було запропоновано істориком А.В.Макідоновим (мал.2, в) [7, 490], який готував до цього низку публікацій архівних джерел з історії і будівництва Дніпровської лінії і Олександрівської фортеці зокрема. В 2019 р. проводилися шурфування на місці покинутого будівельного котловану співробітником НЗ «Хортиця», керманічем ГО «Нова археологічна школа» О.В. Тубольцевим в середині кварталу обмеженого вул. Запорізька, Шкільна, Фортечна, Прибережна автомагістраль. Отримані дослідником результати готуються для публікації. Слід вказати, що отриманий варіант локалізації так званої цитаделі

Мал. 3. Фрагмент схеми меж Історичного ареалу № 1 «Старий Олександрівськ» (НДІПОД, 2011 р. (погодж. в 2012 р.), науковий керівник Харлан О.В.).

св. Апостола Іоанна відрізняється від пропонованої автором локалізації фортеці виконаної в 2016 р. (мал. 2, г) [8, 37].

На сьогодні важливим завданням залишається точна локалізація Олександрівської фортеці. Представлені картографічні варіанти 2003–2019 рр. мають низку розбіжностей. Це відбувається в наслідок різних методик та технологій дослідження, різного ступеню інформаційності і точності використаних джерел (більшість відомих на сьогодні карт мають велику розбіжність і значну неточність, що ускладнює зведення їх до єдиної системи). Антропогенні процеси на теренах давніх укріплень зневолювали будь-які згадки в сучасному середовищі про колишню потужну споруду.

Зараз продовжуються дослідження різночасової картографії та аерофотозйомок пер. пол. ХХ ст. для уточнення як всієї плями забудови Олександрівської фортеці, так і для окремих її складових. Доцільним вважаємо продовження численних шурфувань на теренах давніх укріплень, оскільки лише численні розвідки можуть підтвердити або скасувати правильність отриманої картини колишнього міського середовища. Завдяки виявленим деталям і музеєфікованими об'єктам можна буде створити концепцію регенерації міської території в межах історичної цитаделі, відновити в сучасній свідомості городян втрачені етапи історії населеного місця. Окремі марковані місця, розкидані по кільком сучасним кварталам в межах колишньої фортеці, зможуть внести в похмуре сучасне середовище нові стилістичні вирішення благоустрою. Уточнення характеристик і прив'язок об'єктів культурної спадщини уможливить підтвердження відповідних локацій і допоможе коректно визначити їх місце в структурі населеного пункту.

Джерела та література

1. Тимофеев В.И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. Киев, 1986. С. 31, 32, 77, 122, 133, 135, 156, 165, 167, 198

2. Рішення виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих. № 55. 10 лютого 1971 р.

3. Горелікова А.П. Паспорт пам'ятника історії місцевого значення «Місце колишньої Олександрівської фортеці». 10 березня 1977 р.

4. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев : Наукова думка, 1984. С.51-55.

5. Історико-архітектурний опорний план та зони охорони культурної спадщини м. Запоріжжя / ГАП – Андрущенко М.П. Арк 10. Договір 19.02.2003 р. Київ : ДНДІ-ТІАМ.

6. Запоріжжя. Визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя. Київ : НДІПОД, 2011 р. (погоджено в 2012 р.).

7. Макидонов А.В. Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг. : сборник документов. Запорожье : Кругозор, 2016. 516 с. : илл., табл.

8. Тубольцев О.В. Звіт про наукові археологічні розвідки на поселеннях, стоянках, поселеннях, могильниках між вулицями Фортечна-Українська м. Запоріжжя в 2019 році. Запоріжжя, 2019.